

પર્યાવરણ અને શિક્ષા પ્રણાલી

પર્યાવરણ શબ્દ ‘પરિ+આવરણ’થી બનેલ છે, જેનો સીધો, સાદો અને સરળ અર્થ ‘આપણી આસપાસનું વાતાવરણ’ એવો થાય છે. તેથી આપણી આસપાસ જે કંઈ પ્રાકૃતિક, ભૌતિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓ છે જે દરેક સજીવના વર્તનને અસર કરે છે તેને પર્યાવરણ કહેવાય. વર્તમાન સમયમાં પર્યાવરણના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર જોવા મળે છે. (1) પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અને (2) માનવસર્જિત કૃત્રિમ પર્યાવરણ.

પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ વાતાવરણ, જલાવરણ, મૃદાવરણ અને જૈવ આવરણ જેવાં વિવિધ ઘટકોનું બનેલું છે. માનવસર્જિત કૃત્રિમ પર્યાવરણ સંપૂર્ણપણે પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ પર આધારિત છે. પ્રાચીન સમયથી વર્તમાન સમય સુધી મનુષ્યએ જે કંઈ વિકાસ સાધ્યો છે તેના મૂળમાં પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનો મહત્વનો ફાળો સવિશેષ રહેલો છે. સજીવ સૃષ્ટિ માટે હવા, પાણી અને ખોરાક એ ત્રણ મૂળભૂત અને પ્રાથમિક જરૂરીયાત છે જે પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મનુષ્યએ અત્યાર સુધી જે કંઈ વિકાસ કર્યો એનાં કારણે હવે માત્ર મનુષ્ય માટે ‘ચોથી’ મૂળભૂત અને પ્રાથમિક જરૂરીયાત ઉમેરાઈ છે અને તે છે ‘અર્થોપાર્જન’. ભવિષ્યમાં અર્થોપાર્જન વિના હવા, પાણી અને ખોરાક મેળવવા અશક્ય બની રહેવાના ઝેંઘાણ અત્યારથી વર્તાઈ રહ્યા છે. એનું મુખ્ય કારણ સત્તા છે. મનુષ્ય પોતાની સત્તા વિસ્તારીને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ પર એકાધિકાર સ્થાપિત કરવામાં પ્રવૃત્ત છે અને આ એકાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા બાદ મનુષ્યોને પોતાના ગુલામ બનાવી પોતાની મહેચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રહેલો છે. આ બધાનાં મૂળમાં વિશ્વમાં સતત વધી રહેલો અર્થ-પ્રેમ છે. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણના ભોગે મનુષ્યએ પોતાના જીવનની સુખ-સુવિધા અને સરળતા માટે જે કૃત્રિમ પર્યાવરણનું સર્જન કર્યું છે એમાં સુખ-સુવિધાના સાધનો મેળવવા માટે અર્થ-દ્રવ્ય અનિવાર્ય અને મહત્વનું ઘટક છે. તેથી જ વર્તમાન સમયમાં આર્થિક સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક મનુષ્ય રાત-દિવસ સતત વલખાં મારી રહ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં સૌથી વધુ મહત્વ અને અગ્રિમતા અર્થ-દ્રવ્યને અપાઈ રહી છે. વિશ્વમાં જે મનુષ્ય અન્ય કરતાં વધુ પ્રમાણમાં આર્થિકપણે સમૃદ્ધ છે એની પાસે અનેક પ્રકારના સુખ-સુવિધાના ભૌતિક સાધનો હોવાથી એ મનુષ્ય ખૂબ જ સરળતાથી પોતાનું જીવન જીવી રહ્યો હોય છે. આ કારણે અન્ય મનુષ્યની દૃષ્ટિએ આ ભૌતિક સુખ-સુવિધાના સાધનો ભોગવનાર વ્યક્તિ સૌથી શ્રેષ્ઠ, સમાજ-ગામ-રાજ્ય-રાષ્ટ્રનો આગેવાન, મોભાદાર, સન્માનનીય, અતિથિવિશેષ, ભાગ્યશાળી-નસીબદાર, પુણ્યશાળી અને સાચો છે. આમ, વર્તમાન સમયમાં સમગ્ર વિશ્વમાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબિત અને સ્થાપિત કરવા માટેનું માધ્યમ આર્થિક સત્તા જ છે એ અનુભવી શકાય છે.

જંગલમાં નિર્વસ્ર રહી, જ્યાં-ત્યાં ભટકી, જે મળે તે ખાઈને પર્યાવરણને અનુકૂળ થઈને જીવન જીવનાર મનુષ્યને જ્યારથી રહેવા માટે ગુફા મળી ત્યારથી ભવિષ્યનો વિચાર કરીને સંગ્રહ કરતો થયો અને આ સંગ્રહખોરી જ વર્તમાન સમયની સૌથી મોટી સમસ્યા છે. જે વસ્તુની જેટલી જરૂરિયાત હોય એના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં સંગ્રહ કરવાની ટેવને કારણે જ વિશ્વમાં અસંખ્ય વસ્તુઓની અછત સર્જાય છે અને આ અછત દૂર કરવા માટે છેવટે

ઉત્પાદકે પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ પાસે જ જવું પડે છે. આમ, મનુષ્યની સંગ્રહખોરીનો ભોગ પર્યાવરણ બને છે. વર્તમાન સમયમાં 'ઉપભોગતાવાદ'નો ભોગ દરેક મનુષ્ય બનતો જાય છે. આ ઉપભોગતાવાદને પ્રોત્સાહન આપનારા ઉત્પાદકો પોતાના ઉત્પાદનને સૌથી શ્રેષ્ઠ સાબિત કરવા અને આ ચીજ-વસ્તુઓ વિના હવે વર્તમાન સમયમાં જીવન શક્ય જ નથી એવું 'ચેનકેનપ્રકારેણ' લોકોને સમજાવીને એ ચીજ-વસ્તુઓની જરૂર હોય કે ન હોય તે છતાં તેઓને પધરાવીને અર્થોપાર્જન કરવા માટે અનેક પ્રકારની જાતજાતની અને ભાતભાતની જાહેરાતો કરીને લોકમાનસ પર સતત કુપ્રચારનું આક્રમણ સંચાર માધ્યમો દ્વારા ચલાવ્યા કરે છે. આ ઉત્પાદનોની જાહેરાતો દ્વારા જ સંચાર માધ્યમોને અદ્ભુત અર્થ-દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ જાહેરાતોના પ્રચારના આક્રમણની તીવ્ર અસર અતિ સંવેદનશીલ બાળમાનસ પર સૌથી વધુ થતી હોય છે અને તેથી જ બાળક કોઈપણ પ્રકારની જાહેરાત જોઈ-વાંચી-સાંભળીને કે પછી દેખાદેખી-અનુકરણ કરીને એ ચીજ-વસ્તુઓ મેળવવા માટે પોતાના માતા-પિતા પાસે જીદ કરે છે. માતા-પિતા મને-કમને બાળકની જીદ પૂરી કરવા માટે અર્થોપાર્જનની પ્રવૃત્તિમાં સતત રાત-દિવસ શારિરીક-માનસિક પરિશ્રમમાં જોતરાયેલાં રહે છે અને પોતાના બાળકો તેમજ પોતાની ઇચ્છાપૂર્તિ માટે સારાં-નરસાં કાર્યો વગર વિચાર્યે કર્યા કરે છે અને તેઓ પોતાનું સ્વાસ્થ્ય જાળવી શકતા નથી અને અનેક રોગના ભોગ બને છે. છેવટે તેઓએ વર્ષોથી કરેલ અર્થ-દ્રવ્યની બચત પુનઃ મોંઘીદાટ અનેક પ્રકારની રસાયણયુક્ત દવાઓ અને સ્વાસ્થ્યનાં રીપોર્ટો પાછળ ખર્ચાઈ જાય છે. આ એક વિષ-ચક્ર છે જે વર્ષોથી ચાલ્યા જ કરે છે. આ વિષ-ચક્રમાંથી બહાર નીકળવા માટેનું એકમાત્ર અને અંતિમ બ્રહ્મસૂત્ર યોગ્ય શિક્ષણ પ્રણાલી છે. દરેક મનુષ્યને આ વિષ-ચક્રની જાણ કરવવાનું કાર્ય વિશ્વના દરેક રાષ્ટ્રના આગેવાન નેતાઓના હાથમાં છે. કારણ કે, રાષ્ટ્રના નાગરિકોને કયા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું અને એની પધ્ધતિ તેઓ જ નક્કી કરતાં હોય છે. યાંત્રિક-ઉદ્યોગોને અપાતું પ્રોત્સાહન પર્યાવરણ માટે હાનિકારક છે.

આમ, મનુષ્યએ પોતાની સુખ-સુવિધાના સાધનો પ્રાપ્ત કરીને સમૃદ્ધિ મેળવી સ્વ-વિકાસ માટે અર્થોપાર્જનના એકમાત્ર હેતુથી પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનો દુરુપયોગ કરવામાં જે અતિરેક કર્યો છે તેના કારણે જ વર્તમાન સમયમાં અનેક વિકટ-વિકરાળ પ્રશ્નો આપણી સામે મોઢું ફાડીને આપણો ગ્રાસ કરવા ઊભા છે. કોઈપણ બાબતમાં 'અતિ' વિનાશનું મૂળ કારણ બને છે. સંસ્કૃતમાં એક સૂત્ર છે કે 'અતિ સર્વત્ર વર્જ્યતે'. જ્યારે જ્યાં જે બાબતનો વિવેક જાળવવો જોઈએ ત્યારે ત્યાં જો એ ન જાળવાય તો પતન નિશ્ચિત છે એમ સમજવું જોઈએ. પર્યાવરણ પ્રાકૃતિક હોય કે કૃત્રિમ, સામાન્ય રીતે દરેક મનુષ્ય પર પોતાની આસપાસ રહેલાં વાતાવરણની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર થતી જોવા મળે છે અને એ મુજબ જ દરેક મનુષ્યનો પહેરવેશ, ખાન-પાન, બોલી-ભાષા, રહેણી-કરણી, રૂઢી, રીતિ-રિવાજો, નીતિ-નિયમો, વિચારધારા, માન્યતાઓ, અભ્યાસ, અર્થોપાર્જન વગેરે જોવા મળે છે.

દા.ત. જે પ્રદેશમાં પૂરતાં પ્રમાણમાં પાણી મળી રહે છે, ત્યાં વિવિધ પ્રકારની ખેતી, પશુપાલનનો વ્યવસાય બહોળા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે; અહીં દૂધ-દહીની નદીઓ વહે છે એમ કહી શકાય; અહીંના લોકો મોટાભાગે શાકાહારી હોય છે; અહીં હિંસાનું પ્રમાણ નહીવત્ હોય છે કારણ કે અહીંની પ્રજા પશુ સાથે પણ અંગત સંબંધ ધરાવે છે. આમ, અહીંના લોકોમાં લાગણીશીલતા અને અહિંસકવૃત્તિ જોવા મળે છે. આ પ્રદેશના લોકો પરંપરાગત જીવનશૈલીમાં માનનારા છે, પરંપરાનો ભંગ કરનારનો ત્યાગ કે દંડ કરવામાં આવે છે. તેઓ ઈર્ષાવૃત્તિ ધરાવતા

હોય છે. જેમકે, ‘બીજાં પાસે જે છે તે મારી પાસે કેવી રીતે આવે?’ એવી ઈર્ષાવૃત્તિમાં અહીંની પ્રજા સળગ્યા કરતી હોય છે. આ પ્રદેશની ‘ઈર્ષાવૃત્તિ’ અહીંના પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને આભારી છે. સમૃદ્ધિને કારણે અહીંની પ્રજા આરામપ્રિય, મનોરંજનપ્રિય અને શોખીન હોય છે.

પરંતુ જે પ્રદેશમાં પીવા માટે પણ પાણી ઓછું પડતું હોય (રણપ્રદેશ) ત્યાં ખેતીની શક્યતા નહીવત્ હોવાથી માંસાહારનું પ્રચલન વધુ હોય છે. આ પ્રદેશના લોકોમાં હિંસા, લૂંટફાંટ, મારામારી જેવી હિંસકવૃત્તિનું પ્રમાણ પણ વધુ જોવા મળે છે કારણ કે અહીં ઉત્પાદનનો અભાવ હોવાથી રોજગારી નહીવત્ હોય છે. અહીંની પ્રજા એવું વિચારે છે કે ‘મારી પાસે જે નથી તે બીજાની પાસે પણ ન હોવું જોઈએ’ અને તેથી જ તેઓ હિંસાત્મક-ધ્વંસની પ્રવૃત્તિમાં રચ્યાંપચ્યાં રહે છે. આ પ્રદેશના લોકોમાં રહેલી ‘હિંસાત્મક-ધ્વંસાત્મકવૃત્તિ’ આ પ્રદેશના પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને આભારી છે. અહીંની પ્રજા લડાયક, ખડતલ અને આક્રમક હોય છે.

એવી જ રીતે જે પ્રદેશ દરિયા પાસે હોય ત્યાં દરિયામાંથી જે મળે તેનો જ આહાર તરીકે વધુ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો હોય એ સ્વાભાવિક છે. દરિયામાંથી વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ અને બીજા જીવ તેઓ મેળવતાં હોય છે. તેથી કહી શકાય કે અહીંની પ્રજા પણ માંસાહાર પર નિર્ભર હોય છે. આહાર માટે અહીંની પ્રજાને દરરોજ દરિયો ખેડવા જવું જ પડે. રોજ દરિયો ખેડતી પ્રજાને રોજરોજ નવાંનવાં અનુભવો થાય અને રોજ અવનવીન ચીજ-વસ્તુઓ અને આહાર દરિયામાંથી મળતો હોય છે. તેથી આ પ્રજા ‘જૂના વિચારોને ત્યાગી નવા વિચારોનો ઝડપથી સ્વીકાર’ કરનારી પ્રજા છે. દરિયો ખેડવો એ સાહસનું કામ છે, તેથી અહીંની પ્રજા સાહસવૃત્તિ ધરાવતી હોય છે તે નિઃશંકપણે કહી શકાય. આ પ્રદેશના લોકોમાં રહેલી ‘સાહસવૃત્તિ’ આ પ્રદેશના પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને આભારી છે. સમગ્ર વિશ્વમાં જે કંઈ અવનવીન શોધ થઈ તેનું મૂળભૂત કારણ આ સાહસવૃત્તિ જ છે. અહીંની પ્રજા નિડર, ખંતીલી અને સર્જનાત્મકતાનો ગુણ ધરાવતી હોય છે. આ સાહસિક પ્રજા પાસે મૂલ્યવાન ચીજ-વસ્તુઓનો ભંડાર હોય છે તેથી આ પ્રજા ધંધા-વ્યવસાયમાં હંમેશા અગ્રેસર રહે છે અને તેથી જ સ્વાર્થનો એક અવગુણ તેઓમાં જોવા મળે છે. ‘પૈસો મારો પરમેશ્વર અને હું પૈસાનો દાસ’ એ કહેવત આ પ્રજા માટે બંધબેસતી છે.

આમ, ઉપરોક્ત ત્રણ ઉદાહરણથી આપણને ખ્યાલ આવે છે કે જે પ્રકારનું પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ હોય છે એ પ્રકારનો પરિવેશ રચાય છે અને એ પરિવેશ મુજબ જ મનુષ્યને ખોરાક, પોશાક, રહેઠાણ, સમાજવ્યવસ્થા, શિક્ષણ, માન્યતાઓ, વિચારધારા, નિતીનિયમો ઉપરાંત વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટેનું જરૂરી ભાથું તેમજ વિવિધ કુદરતી સંપત્તિ પર્યાવરણમાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ રહી છે. ખેતી, પશુપાલન, યાંત્રિક કે ગૃહ ઉદ્યોગો, વાહનવ્યવહાર કે બીજી કોઈપણ આર્થિક પ્રવૃત્તિના પાયામાં પર્યાવરણ રહેલું છે. પર્યાવરણ બધા જ મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર સીમા નક્કી કરે છે. અમુક પર્યાવરણ કોઈ એક પ્રદેશના આર્થિક તેમજ સામાજિક વિકાસ માટે સાનુકૂળ કે સહાયકર્તા હોઈ શકે છે, જ્યારે તે જ પર્યાવરણ બીજા પ્રદેશના વિકાસ માટે બાધક સાબિત થઈ શકે છે. પર્યાવરણના મુખ્ય કાર્યો તરીકે પોષક અને શોષક કાર્યોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. દા.ત. જો આપણે કેળું ખાઈએ તો કેળું તે આપણા માટે પર્યાવરણમાંથી મળેલ પોષક સ્ત્રોત છે અને તેની છાલને આપણે પર્યાવરણમાં ફેંકી દઈએ છીએ ત્યારે પર્યાવરણ તેને માટી સાથે ભેળવી તેનું અસલ સ્વરૂપમાં રૂપાંતર કરે છે. આ કાર્યને શોષકનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. પર્યાવરણનાં આ બે મહત્વનાં પોષક અને શોષક કાર્યો કુદરતી સ્ત્રોતોના વ્યવસ્થાપન માટે ધ્યાનમાં રાખવાં ખૂબ

જ જરૂરી છે. તેથી નિઃસંકોચપણે કહી શકાય કે આ વિશ્વમાં પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ જ સર્વોપરી છે અને આ પ્રાકૃતિક પર્યાવરણની યોગ્ય જાળવણી કરવી એ દરેક મનુષ્યની નૈતિક જવાબદારી અને ફરજ-ધર્મ છે.

જ્યારથી પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં પાંગરેલી પ્રાચીન પરંપરાગત આશ્રમ-ગુરુકુળ વ્યવસ્થાને સ્થાને ગામ-નગર-શહેરમાં માનવસર્જિત કૃત્રિમ પ્રકારની અદ્યતન શાળા-કોલેજોની ઈમારતો સ્થપાઈ ત્યારથી પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ સાથે મનુષ્યનો જે આત્મિયભાવ હતો તે ધીરે ધીરે ઓછો થતો ગયો. કારણ કે અહીં પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનો અભાવ હતો અને આ સંસ્થાઓમાં અર્થોપાર્જન સંબંધિત કારકુનો ઉત્પન્ન કરનારી શિક્ષણ પ્રણાલીનું પ્રચલન શરૂ થયું હતું. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનું સ્થાન હવે ઈંટ-કપચી-સિમેન્ટની ઈમારતોએ લીધું હતું. તેથી મનુષ્યનું બાળપણ પણ આ ઈમારતોની જેમ કઠોર અને બનાવટી થતું ગયું. બાળકને જન્મથી જ પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને સ્થાને માનવસર્જિત કૃત્રિમ પર્યાવરણના બીબાંમાં ઢાળવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. તેથી બાળકોમાં રહેલી નિર્દોષ પ્રકૃતિનું પ્રાકૃતિક પર્યાવરણના સંબંધના અભાવે અકાળે બાળમરણ થતું ગયું. પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને જાળવવા માટે ધાર્મિક પાપ-પુણ્યનો સહારો પણ લેવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં સૂત્રો દ્વારા જનજાગૃતિના કાર્યક્રમો કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ જોઈએ એવી સફળતા હજી સુધી મળી નથી. એનું એક કારણ, ‘શહેરીકરણ’ને વધુ પડતી અગ્રિમતા આપવી એ પણ છે. શહેરમાં ગીચતા અને સ્થળસંકોચને કારણે કબૂતરખાના જેવી ઊંચી ઊંચી આલિશાન ભવ્ય ઈમારતોમાં બાળકોને ભણાવાય છે. આવી ઈમારતોમાં વાહનોના વિશાળ પાર્કિંગ, એ.સી. વર્ગખંડો, અદ્યતન સાધન-સામગ્રીઓ વગેરે પાછળ લાખો-કરોડો રૂપિયા ખર્ચવાનું આયોજન કરવામાં આવે છે, પરંતુ વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષ, છોડ કે વનસ્પતિનું જતન કરવા માટે સ્થળ અને આર્થિક આયોજનનો અભાવ જોવા મળે છે જે ખરેખર એક ગંભીર વિચારણીય બાબત છે.

માનવસર્જિત કૃત્રિમ પર્યાવરણના વિકાસની આંધળી દોટને કારણે જ ભૂકંપ, ત્સુનામી, રેલ-પૂર, પહાડ ધસવા વગેરે જેવી પ્રાકૃતિક આફતોનો ભોગ હજારો-લાખો લોકો બને છે. આ પ્રાકૃતિક પ્રકોપ રોકવાનો એક જ ઉપાય છે ‘પ્રકૃતિ’ સાથે મિત્રતા કેળવવી અને લોકોને - ખાસ કરીને બાળકોને - મિત્રતા કેળવતા શીખવવું. આ માટે આપણે આપણી વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલી-પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો અનિવાર્ય છે.

‘પર્યાવરણ’ એટલે ‘આપણી આસપાસનું વાતાવરણ’. શહેરીકરણને કારણે પ્રાકૃતિક જંગલ વિસ્તાર ઓછો થતો જાય છે અને શહેરો સિમેન્ટ-કોંક્રિટના જંગલ વધતા જાય છે. આમ, આપણી આસપાસનું વાતાવરણ-પર્યાવરણ હવે કૃત્રિમ થતું જાય છે. પર્યાવરણની અસર મનુષ્ય પર પડે જ છે, એ સંદર્ભે આપણી આસપાસનું પર્યાવરણ કૃત્રિમ થવાથી મનુષ્યમાં રહેલી લાગણીઓ પણ કૃત્રિમ થઈ રહી છે. આ કૃત્રિમ લાગણીઓનો ભોગ સૌથી પહેલાં બાળકો બને છે. બાળકો પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય અને એનાં લાભથી તદ્દન અજાણ છે, ખાસ કરીને શહેરના બાળકો.

આપણી સૌથી પહેલી જવાબદારી બને છે કે નવી પેઢીને પ્રકૃતિનો સાચો પરિચય કરાવીએ અને એની શરૂઆત તેઓના બાળપણથી જ કરવી જોઈએ. તેથી જ બાળક જ્યારે શાળામાં પ્રકૃતિ વિશે જાણે-સમજે તો એ મોટો થઈને પ્રકૃતિની કાળજી લેતો થશે અને ભૂલથી પણ પ્રકૃતિને નુકસાન કરતા અટકશે. આ માટે શિક્ષણવિદોએ શાળાઓમાં ફરજિયાતપણે પ્રકૃતિના અભ્યાસને અગ્રિમતા આપવી રહી. શિક્ષણ પ્રણાલી-પદ્ધતિ બદલાશે તો બાળકોના વિચારો પણ બદલાશે. જે બાળકો આજે બગીચામાં જઈને ઘાસ-પાન તોડે છે એ અટકશે અને તેઓ

ધાસ-પાનને ઉછેરનાર અને રક્ષક બનશે. આ માટે જરૂર છે માત્ર સજાગતાની અને આ સજાગતા બાળકોમાં જો નાનપણથી આવશે તો આજીવન રહેશે. આ કાર્ય શિક્ષણ દ્વારા સરળતાથી થઈ શકે તેમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, શાળામાં રોજ દરેક વર્ગનો એક તાસનો અભ્યાસ આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ મુજબ પ્રકૃતિના આંગણે -કોઈ વૃક્ષ નીચે અથવા બગીચામાં- ગોઠવવો. એક-એક વૃક્ષ-છોડની સારસંભાળ દરેક વર્ગના બાળકોને સોંપવી અને આ સારસંભાળ કેવી રીતે કરાય તેની પદ્ધતિ શાળાના શિક્ષક દ્વારા બાળકોને શીખવવામાં આવે. ઉપરાંત વૃક્ષ-છોડના લાભાલાભ પણ બાળકોને કહેવામાં આવે. આથી બાળકોમાં ફુલહલવૃત્તિમાં વધારો થશે અને તેઓ પ્રકૃતિના મિત્ર થઈને જીવશે. જો બાલમંદિરમાં પ્રવેશ મેળવતાં દરેક વિદ્યાર્થી પાસે એક વૃક્ષ કે છોડ રોપવવામાં આવે અને રોજ એમના હાથે છોડને પાણી આપવાનું અને દેખરેખ રાખવાનું શીખવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓનો એ વૃક્ષ કે છોડ પ્રત્યે આત્મિયતા સધાશે અને ભવિષ્યમાં તેઓ પર્યાવરણની સાચવણી સ્વેચ્છાએ કરી શકવા સક્ષમ બનશે. શાળામાં બાળકોને જે 'પર્યાવરણ'નો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે તે માત્ર પરીક્ષાલક્ષી માહિતી ન બની રહે એ માટે નાનપણથી બાળકોને પર્યાવરણનો પ્રેક્ટીકલ અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ.

આપણા દેશના અને નાગરિકોના સારાં ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે બાળકોને કઈ રીતે તૈયાર કરવા ? એ આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ પર નિર્ભર છે. મનુષ્યને જીવન જીવવા માટે મૂળભૂત રીતે ત્રણ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો છે : હવા, પાણી અને ખોરાક. આ ત્રણેય પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ દ્વારા જ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે અને એ પણ પૂર્ણપણે સત્ય છે કે જો હવા, પાણી અને ખોરાક ન મળે તો કોઈ પણ માનવસર્જિત કૃત્રિમ પર્યાવરણ મનુષ્યને જીવન આપી શકે એમ નથી. તેથી આપણી ભલાઈને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે સૌથી વધારે મહત્વ અને અગ્રિમતા પર્યાવરણને આપવી જોઈએ અને એ માટે લોકોને જાગૃત કરવાની સાથેસાથે નવી ઊગતી પેઢીને પાયામાંથી જ પર્યાવરણની મૂળભૂત માહિતી મળી રહે એવી વ્યવસ્થા શિક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને સરળતાથી કરી શકાય તેમ છે. ઉપરાંત હાલમાં જે ઉપભોગતાવાદનું આક્રમણ થઈ રહ્યું છે એની પણ સમ્યક જાણકારી વિદ્યાર્થીઓને આપવી જોઈએ, જેથી તેઓ યીજ-વસ્તુઓ જરૂરી માત્રામાં ખરીદી પર્યાવરણની જાળવણીમાં સહભાગી બને અને જાહેરાતોના કુપ્રચારનો ભોગ બનતાં અટકી તેઓનું સ્વાસ્થ્ય જાળવી શકે.

આપણા દેશમાં વિવિધ ધાર્મિક તહેવારોને કારણે પણ પર્યાવરણને સતત ગંભીર નુકસાન થઈ રહ્યું છે. તેથી બાળકો અને લોકોને આ તહેવારો દ્વારા પર્યાવરણને થતાં નુકસાન વિશે માહિતગાર કરવા જોઈએ. દા.ત. ગણેશ-વિસર્જન. આ તહેવારમાં 9(નવ) દિવસ ગણેશજીની મૂર્તિઓની સ્થાપના-પૂજા કરીને 10(દસ)માં દિવસે આ મૂર્તિઓનું તળાવ, સરોવર, નદી કે દરિયામાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. આ મૂર્તિઓ મોટાભાગે પી.ઓ.પી.(પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ) અને ઝેરી રસાયણયુક્ત રંગોથી બનેલી હોય છે. તેથી આ મૂર્તિઓનાં વિસર્જનથી પાણીમાં રહેલી જીવસૃષ્ટિને ગંભીર નુકસાન થાય છે. આપણે બધાં જ જાણીએ છીએ કે ઘણાં વર્ષોથી આ નુકસાન થઈ રહ્યું છે. આ નુકસાન થતું અટકે એ માટે લોકોને જાગૃત કરવા પડે, જે કરવામાં આવે જ છે. તે છતાં જોઈએ એવો લોકોનો પ્રતિસાદ સાંપડતો નથી. પરંપરાગત રીતે ઉજવવામાં આવતાં ધાર્મિક તહેવારો સાથે લોકોની લાગણી જોડાયેલી હોય છે. તેથી આ તહેવારો પર પ્રતિબંધ પણ ન મૂકી શકાય. તો કરવું શું ? નુકસાન થતું જોયા કરવું ? ના. શિક્ષણ પાસે આનો ઉપાય છે. બાળકોને અને લોકોને સમજાવી શકાય કે ગણેશજીની સ્થાપના કરીને 9(નવ) દિવસ પૂજા-અર્ચના કરવામાં આવે તેની સામે કોઈ વિરોધ નથી. પરંતુ આ પૂજા-અર્ચના માટે જે નાની-

મોટી-તોતીંગ પી.ઓ.પી.ની ઝેરી રંગયુક્ત મૂર્તિઓની સ્થાપનાને સ્થાને ગણેશજીની છબી-પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તેમની પૂજા-અર્ચના કરવામાં આવે અને 10(દસ)માં દિવસે આ છબી-પ્રતિમાનું પાણીમાં વિસર્જન ન કરતા વારાફરતી દરેક ભાવિક-ભક્તોને ઘેર એક વર્ષ સુધી સેવા-પૂજા કરવામાં આવે અને એ જ છબી-પ્રતિમાની બીજા વર્ષે પુનઃસ્થાપના કરવામાં આવે, કારણ કે સામગ્રી અને સાધન કરતાં સાધનાનું મહત્વ વધારે હોય છે. લોકોને એ શીખવવું રહ્યું. આ શિક્ષણ બાળપણથી આપી શકાય. શિક્ષણનો મૂળભૂત હેતુ મનુષ્યની સમજશક્તિ-વિચારશક્તિ-કલ્પનાશક્તિની કેળવણી-ખિલવણી માટેનો હોવો જોઈએ, માત્રને માત્ર અર્થોપાર્જનનો હેતુ પાર પાડવા માટેનો નહીં.

પ્રાકૃતિક પર્યાવરણના ભોગે માનવસર્જિત કૃત્રિમ વિકાસના ભાગરૂપે જરૂરીયાત મુજબ દ્વિ-માર્ગીય, ત્રિ-માર્ગીય, છ-માર્ગીય રસ્તા બનાવવામાં આવે છે અને એ માટે હજારો-લાખો વૃક્ષોનો અનિવાર્યપણે નાશ કરવો પડે છે. પરંતુ જો આ રસ્તા બની ગયા પછી પુનઃ વૃક્ષો રોપવાનું અને ઊછેરવાનું આયોજન કરવામાં આવે તો પ્રાકૃતિક પર્યાવરણનું સમતુલન જળવાઈ રહે. કેળવણી વિનાનો મનુષ્ય પશુ સમાન છે અને આ કેળવણી માત્રને માત્ર યોગ્ય શિક્ષા પ્રણાલી દ્વારા આપીને પર્યાવરણનું રક્ષણ-જતન કરી શકાય. શિક્ષણ દ્વારા જ પર્યાવરણ તેમજ પોતાનું રક્ષણ કરી શકાય છે.

ડૉ. દિપકકુમાર યોગેશભાઈ વ્યાસ

વડોદરા

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat